

Wizerunki Maryjne w sztuce sakralnej

2021-08-05

Tegoroczna Noc Cracovia Sacra odbywa się pod hasłem *Wizerunki Maryjne w sztuce sakralnej*. W wielu krakowskich kościołach i klasztorach od wieków czczone są obrazy Maryjne, a najliczniejszą grupę tworzą tzw. Hodegetrie krakowskie - najstarszy i najbardziej rozpowszechniony typ ikonograficzny przedstawienia Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus na ręku. Nazwa związana jest z klaszturem Hodegon w Konstantynopolu, gdzie był przechowywany pierwowzór obrazu. Poniżej przedstawiamy informacje dotyczące badań nad obrazami Hodegetrii Krakowskiej na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie.

Badania obrazów Hodegetrii Krakowskiej na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie

Od schyłku XIV stulecia w granicach terytorialnych Królestwa Polskiego do najczęściej spotykanych przedmiotów kultu należały wizerunki Hodegetrii ukazujące Matkę Boską z Dzieciątkiem ujętą w półpostaci, w średniowieczu malowane na drewnianych tablicach, a w późniejszym okresie również na innych rodzajach podłoża malarskich. Od przełomu XIV i XV wieku na terenie diecezji krakowskiej dość spontanicznie zaczął rozwijać się kult Matki Boskiej Krakowskiej (wizerunków malarskich stanowiących jedną z odmian Hodegetrii, dawniej określanych „piekarskimi”), której nieodłącznymi elementami są maforion okrywający głowę Marii, Jej prawa dłoń wskazująca na Dzieciątko, ewangeliarz podtrzymywany przez Jezusa w lewej ręczce i gest błogosławieństwa wykonywany przez Dzieciątko prawą dłonią.. Fotografie dziewięciu z średniowiecznych obrazów tego typu (wszystkich znajdujących się na terenie Krakowa), pochodzące z Archiwum Obrazów Hodegetrii Krakowskich na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Krakowie, zaprezentowano na wystawie zorganizowanej w ramach 14 edycji Nocy Cracovia Sacra. Najmniejszy z tych wizerunków – o wymiarach zaledwie 13 x 7 cm, pochodzący ze skarbca Katedry Wawelskiej, eksponowany jest obecnie w Muzeum Katedralnym na Wawelu, największy zaś (117,2 x 94,5 cm) w kościele pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Płaszowie:

- Hodegetria Krakowska, 3. ćwierć XV wieku, kościół pw. św. Marka Ewangelisty, Kraków, ul. Św. Marka 10, wym. 112 x 70,2 cm. Ostatnia konserwacja: Maria Sokół-Augustyńska, 1980;
- Hodegetria Krakowska, 2. połowa XV wieku, kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, klasztor XX. Sercanów, Kraków-Płaszów, ul. Saska 2, wym. bez ramy: 105,5 x 82,3 cm, z ramą: 117,2 x 94,5 cm. Ostatnia konserwacja: Grzegorz Kostecki, 2015;
- Hodegetria Krakowska, początek XV wieku, klasztor OO. Dominikanów, Kraków, ul. Stolarska 12, wym. bez ramy: 76,5 x 55,7 cm, z ramą: 90 x 70 cm. Ostatnia konserwacja: Małgorzata Schuster-Gawłowska, 2013;
- Hodegetria Krakowska, 1. ćwierć XV wieku, kościół pw. Św. Krzyża, Kraków, ul. Św. Krzyża 23, wym. obecnie: 97 x 62 cm (obraz nieznacznie obcięty z wszystkich stron). Ostatnia konserwacja: Małgorzata Schuster-Gawłowska, 1996;
- Hodegetria Krakowska, po połowie XV wieku, skarbiec kościoła katedralnego Św. Wacława i św. Stanisława na Wawelu (obraz eksponowany w Muzeum Katedralnym na Wawelu), Kraków-Wawel, wym. 13 x 7 cm. Ostatnia konserwacja: Małgorzata Schuster-Gawłowska 1996;

- Hodegetria Krakowska, po połowie XV wieku, kościół Mariacki (Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny), Kraków, Plac Mariacki 5, wym. 103,5 x 69 cm. Ostatnia konserwacja: Małgorzata Nowalińska, 2016;
- Hodegetria Krakowska, 3. ćwierć XV wieku, kościół pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, Kraków, ul. Grodzka 52a, wym. 109,5 x 75 cm. Ostatnia konserwacja: Małgorzata Schuster-Gawłowska, 2003;
- Hodegetria Krakowska, 2. połowa XV wieku, kościół pw. św. Wincentego i Narodzenia Najświętszej Marii Panny, Kraków-Pleszów, ul. Nadbrzezie 14, wym. obecnie: 94 x 80 cm (przycięty). Ostatnia konserwacja: Jadwiga Wyszynska, 1992;
- Hodegetria Krakowska, około 1500, kościół pw. św. Augustyna i św. Jana Chrzciciela, klasztor SS. Norbertanek, Kraków, ul. Kościuszki 88, wym. 102 x 74 cm. Ostatnia konserwacja: Adam Rachtan, Maria Gembala, 1979.

Naukowe badania problematyki małopolskich przedstawień Matki Boskiej z Dzieciątkiem rozpoczął w połowie lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku prof. Jerzy Gadomski, konserwator malarstwa i historyk sztuki. Niemal od samego początku współpracę podjęła prof. Małgorzata Schuster-Gawłowska, konserwator dzieł sztuki, a następnie historyk sztuki Helena Małkiewiczówna. Badania rozpoczęte blisko 50 lat temu, wsparte licznymi odkryciami konserwatorskimi, przerodziły się w ostatnim czasie w zakrojony na szeroką skalę projekt naukowy zatytułowany: „Fenomen powtarzalności ikonograficznego typu Hodegetrii Krakowskiej”, realizowany od roku 2013 na Wydziale Konserwacji i Restauracji ASP w Krakowie, finansowany przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Po śmierci prof. Jerzego Gadomskiego i Heleny Małkiewiczówny trzon zespołu badawczo-konserwatorskiego stanowią obecnie konserwatorzy: prof. Małgorzata Schuster-Gawłowska, prof. Marta Lempart-Geratowska, dr hab. Małgorzata Nowalińska i dr hab. Anna Sękowska oraz historyk sztuki dr hab. Piotr Łopatkiwicz. Na potrzeby realizacji projektu na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki, przy Katedrze Konserwacji i Restauracji Malowideł Sztalugowych, z inicjatywy wieloletniego kierownika tej Katedry prof. Małgorzaty Schuster-Gawłowskiej, w 2013 roku założone zostało Archiwum Obrazów Hodegetrii Krakowskiej, które gromadzi materiały do stu kilkudziesięciu znanych dziś wizerunków tego typu powstałych od początku XV do końca XX wieku.

W toku badań wspomnianych obrazów, uwzględniając miejsce ich wytwarzania w okresie średniowiecza, zaproponowano zmianę pierwotnej nazwy „Hodegetria piekarska” na określenie: „Matka Boska Krakowska”, lub „Hodegetria Krakowska”. Jak ustalono wytwórczość interesujących nas wizerunków, przynajmniej do początku XVI wieku, wiązała się bowiem wyłącznie z malarskimi warsztatami Krakowa. W stolicy kraju, co najmniej od połowy XV do początków XVI stulecia, wskazać można kilka pracowni, wyraźnie specjalizujących się w wytwarzaniu obrazów tego typu. Ważnym odkryciem technologicznym potwierdzającym tę tezę, było ustalenie prof. Małgorzaty Schuster-Gawłowskiej, że były one nierzadko powielane z rysunkowych szablonów.

Wytwarzane w Krakowie obrazy były rozpowszechniane na rozległym obszarze całej diecezji krakowskiej, a także i poza jej granicami. Wizerunków Hodegetrii typu Krakowskiego

przechowywanych w kościołach na terenie diecezji krakowskiej, z samego tylko stulecia XV, znamy dziś już kilkadziesiąt. Niezwykła liczba średniowiecznych powtórzeń obrazu, jak również wyjątkowo wczesne początki tej akcji, połączone z daleko idącą wiernością ikonograficzno-formalnego układu pierwowzoru, stanowią dziś główne wyróżniki wyjątkowego fenomenu. Ponieważ obraz, który stał się wzorem dla długiej serii wytwarzanych w Krakowie powtórzeń zaginął, wszystko co wiemy dziś o jego wyglądzie, zawiera się w kształcie dostępnych bezpośrednio poznaniu jego krakowskich „kopii”. W kolejnych powstających w ciągu dziesięcioleci egzemplarzach konsekwentnie powtarzano jednakowy układ ikonograficzno-formalny, który – naśladowując cechy wizerunku wzorczonego – gwarantował przyjęcie przez nowo powstające obrazy przypisywanych mu niezwykłych właściwości ochronnych. Egzemplarz wzorczy miał bez wątpienia gładkie tło pokryte złotą folią, zdobione techniką puncowania i radełkowania. Znana obecnie najstarsza puncowana inskrypcja na nimbie Marii z Hodegetrii w Kędzierzynie-Koźlu (ok. 1440), zawierająca incipit antyfony: *Regina coeli, laetare, alleluia, Quia quem meruisti portare, alleluia*, pozwala sądzić, że została zapożyczona wprost z egzemplarza wzorczonego.

Ukoronowaniem wieloletniej zespołowej pracy i wszechstronnych, interdyscyplinarnych badań jest monumentalna publikacja na którą składa się pięć woluminów, o łącznej objętości blisko 1500 stron, stanowiąca korpus wszystkich znanych obecnie obrazów Matki Boskiej z Dzieciątkiem w typie Hodegetrii Krakowskiej:

Prolegomena do badań nad obrazami Hodegetrii typu krakowskiego. Praca zbiorowa po kierunkiem Jerzego Gadomskiego z udziałem Małgorzaty Schuster-Gawłowskiej, Marty Lempart-Geratowskiej, Heleny Małkiewiczówny, Małgorzaty Nowalińskiej, Anny Sękowskiej, Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie, Kraków 2014, ss. 152; ISBN 978-83-64448-16-4

Hodegetrie Krakowskie 1400–1450. Praca zbiorowa pod red. Małgorzaty Schuster-Gawłowskiej i Marty Lempart-Geratowskiej, Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie, Kraków 2015, ss. 284; ISBN 978-83-64448-68-3

Hodegetrie Krakowskie 1450–1490. Praca zbiorowa pod red. Małgorzaty Schuster-Gawłowskiej i Marty Lempart-Geratowskiej, Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie, Kraków 2017, ss. 318; ISBN 978-83-65570-78-9

Hodegetrie Krakowskie 1490–1550. Praca zbiorowa pod red. Małgorzaty Schuster-Gawłowskiej Marty Lempart-Geratowskiej, Piotra Łopatkiewicza, Małgorzaty Nowalińskiej i Anny Sękowskiej, Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie, Kraków 2018, ss. 344; ISBN 978-83-949847-9-3

Hodegetrie Krakowskie i ich odmiany, t. IV, 1550–1750, t. V, 1750–2018. Praca zbiorowa pod red. Małgorzaty Schuster-Gawłowskiej Marty Lempart-Geratowskiej, Piotra Łopatkiewicza, Małgorzaty Nowalińskiej i Anny Sękowskiej, Wydawnictwo Akademii Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie, Kraków 2019, ss. 364; ISBN 978-83-66054-76-9

Podjęte kilkadziesiąt lat temu badania mogą być obecnie kontynuowane dzięki postępującym pracom konserwatorskim, podczas których kolejne, nieznane nam dotychczas wizerunki

odślaniane są spod późniejszych przemalowań. W ich poznaniu pomaga dostępna obecnie najnowocześniejsza aparatura badawcza. Należy wyrazić nadzieję, iż kolejne odkrycia konserwatorskie, wsparte badaniami historyków sztuki, pozwolą na lepsze wyjaśnienie bizantyńskich (w zakresie typu) i włoskich (w zakresie samego wzoru) źródeł Hodegetrii Krakowskiej, z drugiej zaś pozwolą dokładniej odtworzyć początki tego kultowo-artystycznego fenomenu, który pod względem zasięgu, czasu trwania i liczby powtórzeń, pozostaje w Europie zjawiskiem bez precedensu. Prezentowane na wystawie Nocy Cracovia Sacra krakowskie wizerunki Hodegetrii, badane i konserwowane na Wydziale Konserwacji krakowskiej ASP, stanowią niebagatelną część dziedzictwa kulturowego Miasta Krakowa.

Por. J. Gadomski, *Wprowadzenie [w:] Prolegomena do badań nad obrazami Hodegetrii typu krakowskiego*. Praca zbiorowa po kierunku Jerzego Gadomskiego z udziałem Małgorzaty Schuster-Gawłowskiej, Marty Lempart-Geratowskiej, Heleny Małkiewiczówny, Małgorzaty Nowalińskiej, Anny Sękowskiej, Kraków 2014, s. 10.

Przedstawieniom maryjnym, połączonym z tekstem wskazanej antyfony, przypisywano w późnym średniowieczu moc ochronną przed klęskami epidemii, por. J. Gadomski, *Wątki włoskie w tryptyku Koronacji Matki Boskiej w Łopusznej [w:] Studia z historii i historii sztuki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 886, „Prace Historyczne”, z. 89, 1989, s. 109, 111, przyp. 15; tenże, *Typ ikonograficzny [w:] Prolegomena do badań nad obrazami Hodegetrii typu krakowskiego...*, s. 32-33.

Małgorzata Nowalińska
Piotr Łopatkiewicz